

ФІЛОСОФІЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

Олексій Панич (Донецьк)

ДЖОН СТЮАРТ МІЛ ПРОТИ ВІЛЬЯМА ГЕМІЛТОНА: БОРОТЬБА ЗА ФІЛОСОФСЬКУ СПАДЩИНУ БРИТАНСЬКОГО ЕМПІРИЗМУ¹

Oleksiy Panych

John Stuart Mill against William Hamilton: a struggle for philosophical heritage of British Empiricism

The article analyzes the mail lines of polemics of John Stuart Mill against his elder contemporary, William Hamilton. The main context of this polemics was struggle for philosophical heritage of British Empiricism: if Hamilton forms his views as an original mixture of the ideas of Reid and Kant, Mill, in his turn, defends more ‘classical’ empirical principles, inherited by him primarily from George Berkeley, and attempts to make the teaching of Reid subject of a peculiar “empirical reduction”.

Цю статтю присвячено взаємозв’язкам філософії Джона Стюарта Міла і його опонента Вільяма Гемілтона. «Якою є позиція цих опонентів щодо упадкування традицій британської філософії сімнадцятого й вісімнадцятого століть?» – такою є **постановка проблеми** даної статті в загальному вигляді. Розв’язання цієї проблеми дозволить краще уявити собі розвиток бри-

© О. Панич, 2010

¹ У цій статті деякі прізвища англійських філософів (Барклі, Рід, Х’юм) транслітеровані у спосіб, запропонований автором. Хоча Редколегія дотримується інших варіантів транслітерації цих прізвищ (Берклі, Рид, Г’юм), ми вважали за можливе залишити незмінним саме авторський варіант, зважаючи на філологічну кваліфікованість п. Олексія Панича і сподіваючись на розгортання дискусії, що, у кінцевому підсумку, все ж призведе до вироблення єдиних стандартів української транслітерації імен зарубіжних філософів. Варто також зазначити, що послідовне застосування фонетичного принципу транслітерації змушує приділити дуже серйозну увагу можливості відтворення прізвища Berkeley (усталений варіант «Берклі») саме як «Барклі» (прим. Редколегії).

танської філософії Нового часу – таким є зв'язок вказаної проблематики з актуальним науковим завданням у вітчизняній історії філософії взагалі та історії британської філософії зокрема. Розв'язання даної проблеми у вітчизняних дослідженнях та публікаціях започатковано не було, оскільки вітчизняними авторами стосунки філософських поглядів Міла і Гемілтона жодного разу не піддавалися спеціальному аналізу. Щодо зарубіжних досліджень, то спеціальні роботи на цю тему також відсутні, оскільки для дослідників Міла ця тема є лише приводом обговорити власне його філософську систему; найбільшу же вагу вона насправді має як складова історії британської емпіричної філософії, але цей контекст неможливо повноцінно висвітлити в межах окремої статті. Відтак, мета даної статті – показати сутність та витоки незгоди Міла з основними принципами філософії Гемілтона, а також філософії Ріда, продовжувачем традицій якого вважав себе Гемілтон. Далі в статті міститься виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Дев'ятнадцяте сторіччя традиційно вважається не найкращим періодом у розвитку британської філософії. Найбільші філософські успіхи Туманного Альбіону зазвичай асоціюються, з одного боку, з англомовною ранньомодерною філософією (від Бекона до Х'юма, в найкращому разі – до Ріда й шотландської «філософії здорового глузду»), а з іншого – з англомовною філософією вже двадцятого століття, себто головним чином «аналітичною» та «пост-аналітичною», історію якої традиційно починають з ранніх творів Мура та Расела. Дев'ятнадцяте століття постає у звичайних уявленнях про британську філософію як своєрідні «темні віки», по завершенні яких ця філософія раптом «прокинулася» від довгої сплячки й почала надолужувати згаяне, звертаючись до своїх ранніх джерел начебто крізь і понад цю майже безплідну філософську пустелю.

Втім, подібний «верхоглядний» підхід – коли погляд звертається лише до загально визнаних філософських «вершин» – вочевидь не дозволяє зрозуміти внутрішню логіку англомовної філософської традиції, її трансформацію від раннього модерну аж до нео- і постмодерну. Насправді у філософському житті Британії у період, умовно кажучи, «від Ріда до Мура» безперечно була власна наступність і внутрішня логіка філософського розвитку, без уважного вивчення якої марно було б зазіхати на пояснення витоків славнозвісної аналітичної філософії двадцятого століття. Якщо порівняно з порубіжжям XVII/XVIII або XIX/XX століть все британське дев'ятнадцяте століття й видається суцільним затишшям, це затишшя щонайменше можна порівняти з сільсько-господарським паром – коли на позір видається, що земля просто собі «відпочиває», тоді як насправді під зовнішнім шаром її ґрунту ведеться безперестанна й активна робота, без якої годі було б очікувати її майбутньої родючості.

Ліній філософської наступності на відстані «від Ріда до Мура» в британській філософії дев'ятнадцятого століття можна було б простежити чимало.

Проте одна з найважливіших, безперечно, проходить через Джона Стюарта Міла – і не лише тому, що він самий є одним з чільних представників британської філософії вказаного часу, але й тому, що серед усіх таких чільних представників саме Міл найбільш виразно (порівняно, скажімо, зі Спенсером) «вписав» сам себе у існуючу на той момент британську філософську традицію. Про це, зокрема, свідчать дві знаменних, написаних з інтервалом у майже тридцять років (1842, 1871), статті Міла щодо філософської спадщини Барклі [Mill, 1978a: p. 245–270; Mill, 1978b: p. 449–472], а також той факт, що одну з найбільш фундаментальних робіт Міла (перше видання – 1865) було повністю присвячено полеміці з його старшим сучасником Вільямом Гемілтоном [Mill, 1979], погляди якого були доволі химерною сумішшю деяких ідей Канта зі спадщиною тієї-таки «філософії здорового глузду». Якщо додати до цього, що у філософії Міла, з іншого боку, присутні виразні мотиви аналітичності й філософського самовизначення саме на ґрунті універсальних принципів аналізу, загальні контури цієї конкретної лінії філософської наступності «від Ріда до Мура» проступають вже досить відчутно.

Дж.М. Робсон, автор текстологічної передмови до сучасного видання Мілової «Логіки», підрахував, що у цьому його *opus magnum* згадуються близько 250 осіб і цитується десь зо 125 наукових та філософських творів. «Найбільш інтенсивно цитовано В'ювела [Whewell] (дев'ять робіт згадуються і шість цитуються, часто доволі докладно), Конта, Бейна [Bain], Спенсера та Вейтлі [Whately]. Британські емпірики часто згадуються (Х'юм зневажливо), але рідко цитуються (за винятком Бейна); так само і з шотландською школою здорового глузду. Зустрічаються лише декілька посилань і обмаль цитат з континентальних раціоналістів, але ідеалісти (п'ять згадок про Канта і три про Гегеля) не використовуються скільки-небудь докладно. Доволі широко цитуються Аристотель та (нечітко) “схоластичні логіки” чи “аристотеліки”, а у Книзі III цитуються чи підсумовуються численні наукові монографії» [Robson, 1974: p. XCVIII].

Ця картина є вельми красномовним відбитком філософських вподобань Міла, розшарованих за ступенем їхнього впливу на британського філософа. Але все ж таки ця картина є надто однобічною – оскільки впливи на Міла найбільш вагомих (як з позиції сьогодення) з названих тут авторів та течій (британські емпірики, шотландська школа здорового глузду, німецький ідеалізм) у його «Логіці» залишилися здебільшого у підтексті (як врахована Мілом, але вже виконана іншими робота, яку у цій його розвідці не варто ані повторювати, ані навіть системно критикувати), проте більш виразно відбилися у інших його дослідженнях, у тому числі й власне історико-філософських.

Зокрема, за наведеним вище переліком навряд чи можна здогадатися, що серед усіх чільних представників класичного британського емпіризму Міл найбільше вирізняє Джорджа Барклі. Проте, як вже було сказано, дві присвячених Барклі статті, написані Мілом з інтервалом у майже тридцять років,

не залишають у цьому жодних сумнівів. Достатньо підкреслити, що серед усіх філософів Нового часу один лише Барклі був вдостоєний у Міла такої честі; більше уваги у своїх історико-філософських розвідках Міл приділяє лише Платону. Втім, зв'язки Міла з обома вказаними авторами заслуговують на цілком окремих аналіз, який не входить до завдань даної статті.

У даному разі нам достатньо лише констатувати, що Міл є і, безумовно, сам вважає себе спадкоємцем традиції класичного британського емпіризму – і також додати до цього, що за часів Міла за вказану спадщину точилася справжня ідейна боротьба. Інші сучасні Мілу автори також вважали себе законними спадкоємцями британського емпіризму, при тому що акценти у його спадщині вони розставляли зовсім по-іншому. З-поміж них чи не найвпливовішим був автор, чиє ім'я сьогодні вже згадується виключно у зв'язку із полемікою проти нього Міла – приблизно так само, як ім'я Євгена Карла Дюринга за радянських часів згадувалося виключно у зв'язку із полемікою проти нього Фридриха Енгельса.

Справді, в жанровому плані Мілове «Дослідження філософії сера Вільяма Гемілтона» («An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy») має з «Анти-Дюрингом» чимало спільного. Обидва автори, Міл та Енгельс, вдаються до системної критики поглядів свого супротивника, аби у ході цієї критики розгорнуто заявити про власну філософську позицію; обидва роблять це, враховуючи наразі досить велику популярність ідей свого опонента у місцевих ідейних та філософських колах; обидва звинувачують своїх опонентів у плутанині та еклектиці, що дає їм непоганий стартовий майданчик для викладу того, що самі вони вважають послідовною та ясною філософією. Виходячи зі стандартних уявлень про логіку розвитку європейської філософської думки, читач цієї розвідки, напевне, був би готовий додати: «[...] і обидва вже давно перейшли у категорію історико-філософського плюсквамперфекту». Але насправді тут ми маємо відчутну різницю: адже роль і значення Міла в історії принаймні британської філософської думки є незрівнянно більшими, ніж роль і значення Енгельса в історії філософської думки Німеччини. Якщо другий з них, перебуваючи на далекому маргінесі німецької академічної традиції, прокладав, як міг, дорогу принципово новій версії «матеріалістичного світогляду», перший, повторимося, вів з Гемілтоном запеклу боротьбу за сприйняття й шляхи подальшого розвитку магістральної британської традиції філософського емпіризму – яка багато в чому продовжує визначати унікальність англосовітської філософії аж до сьогодні.

Отже, боротьба Міла проти Гемілтона не в останню чергу була боротьбою за наступність британської філософії, якою вона бачилася на тому етапі її вже більше ніж двохсотлітнього розвитку. Міл, як ми вже переконалися, розумів цю наступність як дедалі повніше «очищення» філософських настанов емпіризму від будь-яких позадосвідних світоглядних нашарувань (як-от прагнення Барклі, замість матеріальних речей, зробити універсальним зовнішнім джерелом нашого емпіричного досвіду самого Бога). Натомість Ге-

мілтон, шотландець за походженням, цілком очікувано орієнтувався на надбання місцевої «філософії здорового глузду», але намагався також сполучити їх із деякими «континентальними» мотивами, що виходили насамперед із філософії Канта.

Баронет Вільям Гемілтон (1788–1856) був людиною не дуже міцного здоров'я і не дуже великих статків. Його найбільшим кар'єрним досягненням була кафедра логіки та метафізики в університеті Единбурга, яку він займав з 1836 року й до кінця власного життя. Своєї філософської слави він зажив, надрукувавши 1829 року в *Edinburgh Review* серію статей, присвячених винайденій ним «Філософії Безумовного» («Philosophy of the Unconditioned»), які й самі були побудовані як критичний відгук на популярний тоді *Cours de philosophie* Віктора Кузена. Крім того, Гемілтон, у певному сенсі, підсумував весь попередній розвиток започаткованої Рідом «шотландської філософської школи», взявшись за публікацію повного зібрання творів Ріда (1846) із численними власними коментарями та супутніми дослідженнями (серію яких йому так і не вдалося завершити у запланованому ним самим вигляді). Гемілтон мав своїх палких прихильників та послідовників, серед яких чільне місце посідає Генрі Лонгвіль Менсел (1820–1871) – оксфордський філософ, а згодом декан лондонського собору Святого Павла, котрий у 1859 році видав двома томами Гемілтонові «Лекції з метафізики», а у 1860 році, також двома томами, його ж «Лекції з логіки» [Robson, 1974: р. LXXI]. Саме Менсел найбільш палко взявся захищати спадщину тоді вже покійного Гемілтона від філософської критики Міла, тож у другому, третьому та четвертому виданнях «Дослідження філософії сера Вільяма Гемілтона» Мілові довелося дедалі більше полемізувати також і з цим своїм запеклим опонентом.

Що ж до репутації Гемілтона на момент його смерті, а також його вкоріненості у різних філософських традиціях того часу, ніхто не сказав про це виразніше за Міла у абзаці, яким відкривається його «Дослідження...»:

«Серед авторів філософських творів на цих островах у поточному столітті, ніхто не посідає позицію вищу, ніж Сер Вільям Гемілтон. Він один, з усіх наших метафізиків теперішнього й попереднього покоління, здобув, суто як філософ, європейську славу; разом з тим, в нашій власній країні він не лише відродив інтерес до досліджень, які вже втратили свою популярність, але й став, у певному сенсі, фундатором власної філософської школи. Щоправда, ця школа не є цілковито новою, бо її засадничі доктрини належать філософії, що взяла гору повсюдно відтоді як встановилася реакція проти вчень Лока і Х'юма – реакція, яку Рід започаткував для нас, а Кант для решти Європи. Але загальний устрій цієї філософії розбивається на чимало підрозділів, тож її Гемілтонова форма має не менше своєрідного, ніж будь-яка інша з її визнаних версій. Від останніх німецьких і французьких доробків цього спільного вчення вона значно відрізняється насправді, і ще значніше на позір; разом з тим, вона перевершує більш ранні шотландські та англійські філософські форми завдяки тому новому рівню, який філософія здобула че-

рез потужну негативну критику Канта. Відтак, *престиж* незалежної оригінальності вона поєднує із привабливістю загальної співзвучності із панівною тональністю думки. Ці переваги, сполучені з інтелектом дуже вправним і у багатьох відношеннях цілком придатним до свого предмету, а також знанням, яке, ймовірно, ніколи не мало собі рівних за розмахом та точністю серед усього, що досі мислилося й писалося на цю тему, спричинилися до того, що Сер Вільям Гемілтон був справедливо визнаний, у галузі абстрактних міркувань, однією з важливих постатей свого часу» [Mill, 1979: p. 1–2].

Цю несподівано високу, як на сьогодні, оцінку підтверджує у своїй передмові до «Дослідження...» і Алан Раян, за словами якого Гемілтон «та Міл були тими двома посталями в Британії, чиї імена мусили пригадатися філософськи освіченому іноземцю, якби його попросили назвати хоч би якое помітних британських мислителів. [...] Видається також, що, якби викладачів американських університетів середини цього століття спитали, які сучасні впливи вони відчувають з Британії, вони б казали про Гемілтона і Міла – хоча згодом їх, безперечно, перевершив би за силою вплив Спенсера» [Ryan, 1979: p. XIV–XV].

Перед тим, як підступити до опису власне філософських розбіжностей Міла та Гемілтона, необхідно зазначити, що у цієї полеміки були також незаперечні політичні та релігійні обертони. Раян навіть вважає, що саме через них загальний баланс полеміки навколо Мілового «Дослідження...» склався не на користь Міла: «не стільки через поширення ентузіазму щодо доктрин Сера Вільяма Гемілтона, скільки через поширення страху, що відкидання цих доктрин призведе до [...] “х’юмеанізму та контизму” – [себто,] суміші атеїзму та сумнівної французької політичної думки. У цьому сенсі, переконання Міла, що він б’ється проти побожних консерваторів, було абсолютно правильним» [Ryan, 1979: p. XIII]. В іншому місці Раян додає, що розрив між Мілом, з одного боку, і Гемілтоном та Менселом, з іншого, був по суті релігійним «розривом між Міловим суцільно мирським, поцейбичним темпераментом, і їхнім відчуттям доконечної таємничості світу» [Ryan, 1979: p. XX].

Безперечно, робота й була замислена Мілом від початку як полемічна, про що він сам пізніше згадував у своїй автобіографії: «мав відбутися рукопашний бій між [школою Інтуїції і школою Досвіду та Асоціацій], [...] потрібні були водночас полемічні та пояснювальні твори, і [...] настав час, коли така суперечка була б корисною» [Robson, 1974: p. LXX] (цитату наведено у текстологічній передмові Дж.М. Робсона до «Дослідження...»). Але вийшло так, що полемічна спрямованість твору посилювалася у процесі його написання: адже, як зізнавався Міл у тій же автобіографії, «мірою того, як я просувався у своїй справі, втрати для репутації Сера В. Гемілтона ставали більшими, ніж я очікував від початку, через майже неймовірну кількість непослідовностей, які виявилися у порівнянні різних пасажів» [Robson, 1974: p. LXXVI]. Саме цим великою мірою пояснюється і той факт, що ця робота Міла – яка сьогодні значно поступається за популярністю його ж «Логіці» –

викликала значно більший прижиттєвий резонанс, ніж будь-який інший з його філософських творів. Друге видання «Дослідження...» вийшло того ж 1865 року, що й перше; третє знадобилося вже 1867 року; четверте і останнє прижиттєве вийшло у 1872 році, після чого сталий попит на нього тривав ще близько двадцяти років [Mill, 1979: р. LXIX]. При цьому обсяг видань відчутно зростав (перше та друге видання налічували 560 сторінок, третє 633, а четверте 650), оскільки до кожного нового перевидання Міл, крім вдосконалення основного тексту, вводив ще розлогі примітки дрібним шрифтом із відповідями на отриману з моменту виходу попереднього видання різноманітну критику [Robson, 1974: р. LXXX-LXXXI]. Вплив «Дослідження...» пішов на спад лише тоді, коли в Британії поступово затвердилося нове покоління філософів, і серед них такі зірки Оксфорду, як Томас Хіл Грін (1836–1882) та Френсіс Герберт Бредлі (1846–1924), які, за словами Раяна, «в одному сенсі поглинули стільки спадщини Міла, скільки вони потребували, а в іншому – були сповнені рішучості усунути його інтелектуальний вплив» [Ryan, 1979: р. XIV].

Для розуміння історичного значення полеміки Міла проти Гемілтона необхідно уявляти собі, хоча б у загальних рисах, історико-філософські вподобання останнього. Проживши більшість свого життя в Шотландії, але двічі (у 1817 та 1820 роках) відвідавши Німеччину (філософію якої на той час практично не згадували в британських університетах), Гемілтон побудував своє філософське вчення як своєрідну суміш деяких ідей Ріда і Канта (про численні паралелі у філософських пошуках того та іншого див. [Панич, 2007: с. 468–477]). Він погоджувався з Рідом, що ми сприймаємо не «ідеї» (як репрезентації речей), а безпосередньо самі речі, і *деякі* зі сприйнятих нами властивостей цих речей – а саме, їхні «первинні якості» (теза, яка в англомовній філософії тягнеться ще від Лока!) – ми сприймаємо саме так, як вони є у речах. Водночас, ризикуючи впасти у суперечку із самим собою, Гемілтон погоджувався і з Кантом, що наше знання речей є скрізь відносним та умовним, тож про «Абсолютне» та «Безумовне» ми нічого не знаємо – що, як і передбачав Кант, геть унеможлиблює будь-яку позитивну до- чи пост-критичну метафізику. З іншого боку, Гемілтон не йде за Кантом так далеко, аби визнати, як цей останній, наявність «безумовного» у власному устрої людської суб'єктивності [Ryan, 1979: р. XX–XXI]; він лише з'єднує, на власний манер, Ріда із Кантом у доволі парадоксальній тезі про те, що наше знання «первинних якостей» речей водночас *і* здобувається нами з їхнього безпосереднього сприйняття, *і також* наявне в нас *a priori*, як таке, що обумовлюється нашим власним розумовим устроєм [Mill, 1979: р. 14]. В цьому плані Гемілтон, безперечно, став легкою здобиччю для критичної атаки з боку Міла, який не забарився відзначити «пряму суперечність» між заявою Гемілтона, що «все наше знання є відносним», і тим фактом, що насправді цю заяву Гемілтон поширює лише на наше знання «вторинних якостей об'єктів», визнаючи разом з тим, що «протяжність та інші первинні якості»

ми з знаємо з власної безпосередньої інтуїції саме такими, «якими вони є в тілах» [Mill, 1979: p. 15].

Зрозуміло, що у Міла, з його прихильністю до послідовного феноменалізму (докладний аналіз якої ще очікує нас попереду), найбільші заперечення мала викликати саме «Рідова», а не «Кантова», сторона філософії Гемілтона: себто, не стільки теза, що «ми не можемо знати Абсолютне та Безумовне» (тут Міл лише холонокровно зауважує, що, певна річ, ми не можемо знати нісенітні абстракції «Безумовне», «Нескінченне» чи «Абсолютне», але цілком можемо знати будь-яку «конкретну реальність» – приміром, реальність простору чи тривалості – «як нескінченну чи абсолютну» – [Mill, 1979: p. 47–48]), скільки теза про «безпосереднє знання», яке ми начебто маємо бо-дай про щось у речах начебто зовнішнього нам матеріального світу. Об'єктами критики Міла тут стають не лише Гемілтон, але, ще більшою мірою, і сам Рід, якого Міл також намагається викрити у своєрідній подвійності, причому солідаризуючись у цьому із критичним зауваженням, адресованим Риду... тим же Гемілтоном: на думку них обох, Рідова доктрина «природних знаків» якраз і висуває їх на роль безумовних посередників між «нами» та «якостями природних об'єктів», що, за словами Гемілтона, «видається відвертим зреченням доктрини інтуїтивного чи безпосереднього сприйняття» (цитовано Мілом [Mill, 1979: p. 173]).

Питання про те, чи справді Рідові «природні знаки» заступають у його теорії місце настільки ненависних для нього «ідей» (які він намагається видалити геть з філософії саме за те, що вони, з руйнівними наслідками, повністю заступили у філософських теоріях самі існуючі речі), є вельми цікавим і складним, і досі продовжує обговорюватися у відповідних історико-філософських колах [Панич, 2007: с. 452–454; Greco, 1995; Vary, 2002]; відтак, можна визнати, що Міл і Гемілтон мали для своїх закидів на адресу Ріда принаймні певну рацію. Проте Міл йде і далі, намагаючись перетлумачити Ріда в цьому аспекті на свою користь приблизно так само, як він перетлумачує на свою користь і деякі з ключових ідей Барклі:

«Пасажі, які Сер В. Гемілтон цитує як несумісні з будь-якою доктриною, крім природного реалізму, є тими, в котрих Рід стверджує, що ми сприймаємо об'єкти *безпосередньо*, і що, реально існуючи, зовнішні речі є саме тим, що ми сприймаємо. Але Рід вочевидь не вважав ці вислови несумісними із доктриною, що [наші] уявлення й *belief* стосовно зовнішніх об'єктів невідпорно підказуються нам природними знаками. Під сприйняттям зовнішнього об'єкта він розуміє саме те, що ці уявлення й *belief* підказуються нам невідпорно» [Mill, 1979: p. 174].

Неважко побачити, що від такого тлумачення Ріда залишається хіба крок до пояснення нашої «віри» у зовнішні об'єкти улюбленим для Міла законом звичних, напрацьованих досвідом, психологічних асоціацій. Таким чином, попри всю неприязнь Міла до Ріда, виявляється, що й цього британського філософа, вчення якого, здавалося б, послідовно протистоїть філософським

побудовам і Барклі, і Х'юма, можна також, бодай у деяких аспектах, піддати процедурі своєрідної «емпіричної редукції»: ми залишаємо всі ті спостереження, які, у того чи іншого філософа, стосуються власне устрою людського досвіду, і намагаємося подати суто «психологічне» пояснення того, звідки у нього ж виникає ілюзія такого виходу за межі досвіду, котрий дає нам начебто неспростовне знання чогось там у «зовнішньому» нам світі (незалежно від того, йдеться при цьому про Бога, «матеріальні речі» чи щось інше).

Таким є загальне спрямування боротьби Міла із Гемілтоном за філософську спадщину класичного британського емпіризму. Результати цієї боротьби відчутно вплинули на Мілів феноменалізм і великою мірою забезпечили наступність усієї англомовної філософії від Гобса та Лока до Расела і Мура включно. Але цей ширший історичний контекст має стати предметом інших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

- Панич О.О.* Розвідки з історії скептицизму в британо-американській епістемології: Частина перша: британська модерна філософія (Гоббс, Локк, Барклі, Х'юм, Рід) / О.О.Панич – Донецьк: Донецький національний університет, 2007. – 524 с.
- Bary Ph. de* Thomas Reid and Scepticism. – London [etc.]: Routledge. – 2002. – XVI + 204 p.
- Greco J.* Reid's Critique of Berkeley and Hume: What's the Big Idea? // Philosophy and Phenomenological Research. – Vol. 55 – # 2 – June 1995. – P. 279–296.
- Mill J.S.* An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy and of The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings // Collected works of John Stuart Mill. – Vol. IX. – University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul. – 1979. – CVIII + 625 p.
- Mill J.S.* Bailey on Berkeley's Theory of Vision // Collected works of John Stuart Mill. – Vol. XI (Essays on Philosophy and the Classics). – Toronto: University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul. – 1978 a. – P. 245–270.
- Mill J.S.* Berkeley's Life and Writing // Collected works of John Stuart Mill. – Vol. XI (Essays on Philosophy and the Classics). – Toronto: University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul. – 1978 b. – P. 449–472.
- Robson J.M.* Textual Introduction // Collected works of John Stuart Mill. – Vol. VII (A System of Logic Ratiocinative and Inductive Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation. – Books I-III.). – University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul. – 1974. – P. XLIX–CVIII.
- Ryan A.* Introduction. An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy and of The Principal Philosophical Questions Discussed in His Writings // Collected works of John Stuart Mill. – Vol. IX. – University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul. – 1979. – p. VII–LXVIII.

Oleksiy Panych, doctor of sciences in philosophy, Professor of the Donetsk State University of Informatics and Artificial Intelligence.

Олексій Панич, доктор філософських наук, професор Донецького державного університету інформатики і штучного інтелекту.
